

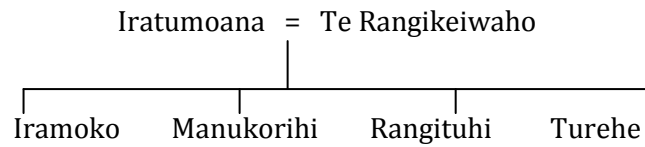
KO TE MARAE TENEI O IRAMOKO ME ONA KORERO PURAKAU

Ko tenei marae o Iramoko kei te taha o te awa o Tarawera e tu ana e patata ana ki te rohe o Matata. He marae tenei i raro i te mana o te iwi o Ngāti Awa, tae atu ki te waka o Mataatua.

Ko te whakapapa e whai ake nei, e pa ana ki te hononga mai i a Toroa heke iho kia Iramoko mai i te waka o Mataatua:

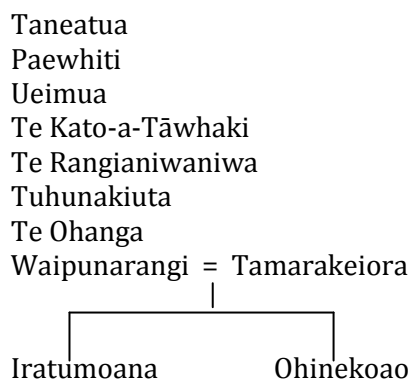
Mataatua waka
 Toroa
 Ruaihona
 Tahingaotera
 Awanuiārangi (Ngāti Awa)
 Rongotangiawa
 Irapeke
 Te Hauwhawharu
 Te Kurarangi
 Tamarakeiora = Waipunarangi
 ┌──────────┐
 Iratumoana = Te Rangikeiwaho
 │
 Iramoko

Ka moe a Iratumoana i a Te Rangikeiwaho, ka puta ki waho tokowha nga tamariki. Anei nga tamariki e whai ake nei, Ko Iramoko, ko Manukorihi, ko Rangituhi ratau ko Turehe.

Mai i nga tamariki tokowha a Iratumoana, ka puta ko nga hapu karangaranga me nga uri whanui o Ngati Awa, e noho nei i waenganui i nga awa e toru, ara, Whakatane, Rangitaiki me Tarawera. Mai i a Iramoko ka puta mai ko te iwi o Ngati Awa ki Te Awa o te Atua. Mai i a Manukorihi ka puta mai ko nga hapu o Ngati Awa ki Rangitaiki. Mai i a Turehe ka puta mai ko nga iwi o Ngati Awa ki Tai, ara, Ngati Awa ki Whakatane. Mai i a Rangituhi ka puta mai ko nga hapu o Ngati Awa ki Kawerau. Itenei ra, kei te hari ratau te ingoa e mohiotia nei ko Tuwharetoa ki Kawerau.

Ko te whakapapa e whai ake nei e pa ana ki te hononga mai i a Taneatua heke iho kia Iratumoana. Ko Taneatua te tuakana o Toroa, ko ia tetahi o nga tohunga o Mataatua, ara, he tohunga karakia a Taneatua.

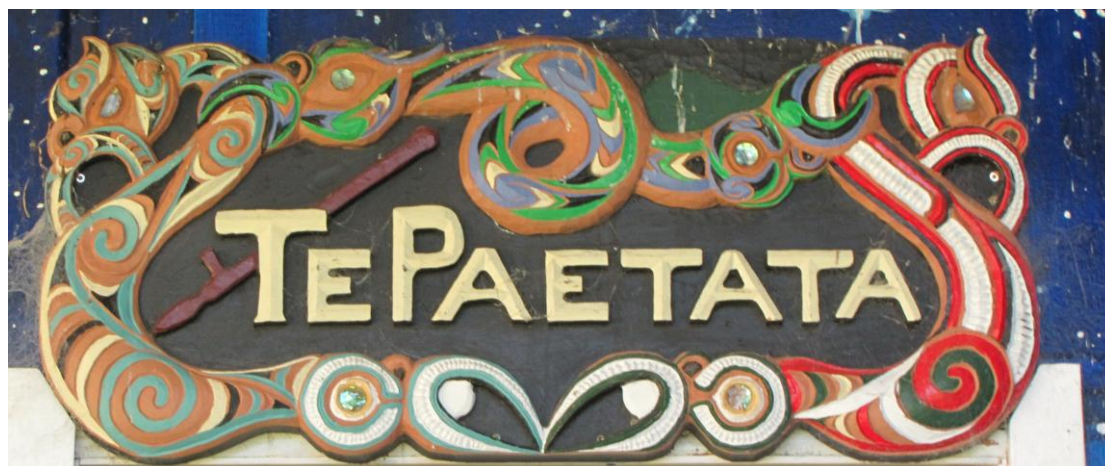
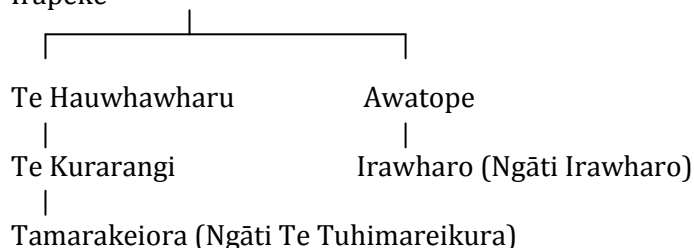

E ki ana te korero, i whanau mai te papa o Iratumoana, tera ko Tamarakeiora i Wharikitetoki. Koiane te ingoa tuturu o te papa whenua e tu nei i te marae o Iramoko i tenei ra.

Ko Tamarakeiora te pouherenga ki te mana whenua o te rohe whanui o Matata. I ahu mai tenei mana whenua i nga kawai rangatira o Toi raua ko Te Kura i Monoa. Na raua ka puta ki waho ko Awanuiarangi tuatahi, ko ia te tipuna nana nei te iwi o Ngati Awa.

Ko te whakapapa e whai ake nei, ko te hononga mai i a Toi, heke iho kia Tamarakeiora ratau ko Awatope, me Irawharo.

Toi = Te Kura-i-monoa
Awanuiarangi
Awaroa
Awatumakiterangi
Parinuitera
Awamohurehu
Irakewa
Toroa (Mataatua waka)
Ruaihona
Tahingaotera
Awanuiarangi
Rongotangiawa
Irapeke

Ka noho a Irawharo raua Te Kurarangi he tuakana he teina, otira, he karangatahi. E ki ana te korero, i ahu mai ratau i te wahapu o Ohiwa. Mai Ohiwa ka neke ratau ki Waiohau. Mai i Waiohau ka rere atu ratau ki te awa o Rangitaiki. I nohoia i te pa o Rakei, koira te pa o Taheke, he pa tuturu no Ngati Rakei hapu, he hapu tuturu no Ngati Awa.

Ko Te Turu-mauku me Te Rarauhe-Turukiruki nga ingoa tawhito o enei hapu i mua, otira, ko ia te putaketanga mai o Te Tini o Irawharo, Ngati Irawharo ranei me Ngati Te Tuhimareikura.

He wa poto noa iho i nohoia iho ai a Ngāti Irawharo me Ngāti Te Tuhimareikura ki Waiohau, na te mea, i pakanga ratau ki te tipuna nei a Marupuku. Nana ratau i pana ki waho i te rohe o Waiohau. Mai i konei, ka haere a Ngati Irawharo me Ngati Te Tuhimareikura ki Omatarakau, he pa i hangaia ki runga i te whenua o Tuararangaia. Mai i konei ka haere a Ngati Irawharo me Ngati Te Tuhimareikura ki te pa o Otamahanga. Mai i konei ka haere a Ngati Irawharo me Ngati Te Tuhimareikura ki Omataroa, mai i Omataroa ka neke atu ratau ki te pa o Matariua, engari i haere etahi o ratau ki Rakeihopukia noho ai. Mai i konei ka haere to ratau tira ki Te Awakauia, ki Otamarakau, ki Maketu me te moana o Tauranga.

Ka hunuku a Ngati Irawharo me Ngati Te Tuhimareikura ki Otamarakau kei waho mai o te rohe o Matata. Ko te tipuna a Te Kurarangi, ko ia tetahi i neketahi mai i te taha o nga iwi o Ngati Irawharo me Ngati Te Tuhimareikura. Ka noho a Ngati Irawharo ki waenganui i nga awa o Waitahanui me Te Awa o Te Atua. Na te mea i rere mai te toto o te atua o Wairaka ka tapaina e Toroa ko te ngutuawa o Tarawera, ko Te Awa o Te Atua. Haere ake nei i te wa, ka whakahuritia te ingoa o Ngati Irawharo ki ona hapu karangaranga, ara, ko Ngati Hikakino me Ngai Te Rangihouhiri, ko ratau me Te Tawera hapu, nga hapu tuturu taketake o Matata.

Ka noho enei hapu ki Matata, engari ka haere a Ngati Te Tuhimareikura ki uta ki Te Awakaponga, katahi ka huri atu ratau ki Whāriki te Toki, i reira tahutahu ai te ahi, e ki ana te korero, na te tahunatanga o te ahi, ka noho ahi kaa ratau ki reira.

Ka moe a Te Kurarangi i a Tamakururangi ka puta ki waho ko Tamarakeiora. I whanau mai a Tamarakeiora ki konei, i tapahia tana pito i tanumia ki reira. Koira te take ka noho ahi ka a Ngati Awa me Tamarakeiora ki tenei whenua. I pakeketia, i whakatangatatia a Tamarakeiora ki te whenua o Whariki te Toki. I tona wa ko Tamarakeiora te rangatira o nga hapu o Ngati Awa ki tenei rohe. Ko tona hapu taketake ko Ngati Te Tuhimareikura. I tetahi ra i haere a Tamarakeiora ki Pukehina. I reira, i tutaki ai ia kia Waipunarangi, te tamahine a Maruahaira raua ko Te Ohanga. Koinei te hononga whanaungatanga o Ngati Awa kia Ngati Whakahemo ki Pukehina.

Ka moe a Tamarakeiora ki a Waipunarangi ka puta ki waho a Iratumoana me tana tuahine Ohinekoao. Haere ake nei te wa, ka tu rangatira a Iratumoana e ki ana te korero ko ia te rangatira o nga rangatira o tona reanga. He tohunga ia mo te mau rakau, he manu korero, he tohunga whakapapa, he tohunga karakia, he tangata mohio ki nga kai manaaki manuhiri, ka puta te korero whakatauki, Iratumoana kai o te whenua, kai o te moana.

He tangata kaki maaro, he tangata whakatete a Iratumoana. Ki te kore ia e hiahia ana ki nga kupu a etahi atu, kaore ia i aro ake. Koina te whakatauki e kia nei, "Iratumoana

taringa rahirahi". Rite tonu ona taringa ki nga kohatu. Ka puare mai ona taringa ki nga korero e hiahia ana ia ki te whai atu.

Tera tetahi whakatauki rongonui a Iratumoana mo tona patunga i te taniwha weriwere nei i a Tarakura "Kei te imu te ruhi, te imu te nenge tau e patu ai ko taku tawhito. Muimui te iroiro tootoro te ngaro mau ka oti atu, oti atu ki te po." I whakahuatia e ia tenei whakatauki, no muri mai i tona pakanga me tona patunga i a Tarakura. He ngarara, he korukoru nunui a Tarakura. I nohoia i nga ana i Pikowai, kei te taha o te moana nui a Toi tenei ana, ko tetahi ano o ona ana i te rohe o Matata. Ko te ingoa o tenei ana, ko Te Ana Waihokohoko, i raro mai o Te Umuhika i te awa o Te Waikamihini i Whariki te toki.

Ko ona papa kauhanganui, ko ona wahi takaro, i noho ai ia i nga repo me nga awa rongonui o Ngati Awa, ara, Ko Tarawera, Ko Rangitaiki.

Na te mea he taniwha patu tangata, kaitangata, kohuru tangata a Tarakura, i whakaarohia e Iratumoana, me patu tenei taniwha kia mutu ai ana mahi whakamataku i te iwi. Ka tohuhia he ope taua e Iratumoana, he tohunga katoa ratau mo te whawhai. Katahi te whakaariki nei, ka haere ki te kimi i a Tarakura. Kimihia, rangahaua kei hea koe Tarakura e huna ana? Ka whakamau atu a Tarakura e te ope taua nei o Iratumoana ki te awa o Te Waikamihini. Ko a ratau rakau whawhai i a Tarakura, he taiaha, he patu, he toki. E ki ana te korero koinei te pakanga nui i pa mai ki te awa o Te Waikamihini. Ka roa te wa ratau e pakanga ana ki a ia, katahi a Tarakura ka rere atu ki te awa o Tarawera, mai i konei ka kaukau atu a Tarakura ki Te Awa o Atua.

I whaia ia e te ope taua o Iratumoana. I Te Awa o Te Atua, ka whakamau atu a Tarakura. Ka piki atu a Iratumoana i te tuara o Tarakura. Ka pakanga, ka whawhai, ka taututetute a Tarakura e nga toa o Iratumoana. Ka patua ia, ka mate a Tarakura. No muri mai ka tipoka atu i te arero, te manawa me nga karu o Tarakura. Ka kawea atu wenei wahanga o tona tinana ki Te Umuhika. I reira whakatu ai e Iratumoana he tuahu, i whakatakatoria te arero, te manawa, nga karu ki runga i te tuahu, hei koha tuku karakia whakamoemiti ki nga atua me nga tipuna mo to ratau manaakitanga, awhinatanga i a ratau i te pakanga. Kua ta te kawa, kua ta te karakia, kua tukuna te koha ki nga atua, ki nga tipuna kua rite

kua tau. Na tenei ahuatanga ka kainga e Iratumoana te arero, te manawa me nga karu o Tarakura. Ano nei ko ia te whakatinanatanga o Tarakura i roto i tenei ao, kua riro ki ia te mana motuhake o Tarakura. Na tenei ahuatanga ka tu a Iratumoana hei upoko ariki mo Ngati Awa whanui, ka puta te korero, **“Ko Putauaki te maunga, Ko Iratumoana te Tangata, Ko Ngāti Awa te iwi.”**

No te matenga o Tarakura ka tangi apakura, tangi mamae nga patupaiarehe o Putauaki me nga patupaiarehe o Waiotapu, na te mea he mokai ia no ratau.

I runga i tenei ahuatanga ka whakataukitia e Iratumoana, **“Ngā mate i Koohi me tangi atu i te mata o Whakapaukorero. Ngā mate i Whakapaukorero me tangi mai i Kawerau.”**

Ko te wairua o tenei korero e whakaatu ana te whanaungatanga mai Koohi ki Whakapaukorero, mai Whakapaukorero ki Kawerau e taunaha ana te rohe o Ngati Awa, me ki he Ngati Awa katoa te rohe. I tareka a Ngati Awa ki te haere ki i a wahi whakatau ai nga mate. Engari i kainga ratau e Tarakura. Koira ratau kaore i ahei na te mea na nga mahi whakamataku a Tarakura. No tona matenga ka puta tenei whakatau korero a Iratumoana.

Mai i a Iratumoana, ka hono katoa mai i nga awa o Ngati Awa, i raro i te kotahitanga mana whenua o Ngati Awa. Hei uri whakaheke a Iratumoana no te iwi o Ngati Awa me te waka o Mataatua. Ko Te Rangikeiwaho tana wahine. Ko Te Waiheketua tetahi o ona ingoa. Ko Nga Maihi tona iwi.

I whanau mai nga tamariki o Iratumoana i Wharikitetoki. No tona matenga, ka hari atu i tona tinana ki Manawahe nehu atu ai ia ki Te Ana o Haritu

Ko te ingoa Maori mo te whenua e tu nei i te marae o Iramoko, ko Wharikitetoki. Engari, ko te ingoa i mua atu i tera, ko Te Mahoratanga-o-Tamarakeiora. Koinei te take i whakaaro ai a Te Tawera, kia tu ai te marae o Iramoko ki konei, na te mea, koinei te kainga o Iratumoana. I Wharikitetoki ai tenei whenua, na te mea, i whakatakotoria tona toki ki runga i te whenua. He tohu houhia i te rongo, he tohu rangimarie kia kua e pakanga. I te wa e takoto mai ana tona toki kia kua tetahi ano ia e pakanga. Mehemea

ka takahia tenei ture, ka rongō koe ki te mana o tona toki e patu ana i a koe. No reira te whakatauki, “**Whāriki te toki he umauma tangata, he umauma rākau-a-Iratumoana.**”

Ka taka mai te mana o Iratumoana ki ana tamariki, me ki, ki a Iramoko raua ko Manukorihi, he mahanga te tokorua nei. I to raua pakeketanga, ka hunuku raua ki Manawahe noho ai. i reira i whakatu ai to ratau pa, ko Otuhepo. Na wai, katahi ratau ka hunuku atu ki Te Umuhika. Ka noho mai a Iramoko ki reira, a, ka puta ko tona karangarangatanga hapu ko Ngati Iramoko. Ka haere ake nei te wa, no te matenga o Te Ramaapakura i te mura o te ahi, ka whakahuritia to ratau hapu kia Te Tawera. Ka haere a Manukorihi ki Te Teko, ki reira noho ai. Ka puta ko tona karangatanga hapu, ko Ngati Manukorihi. Mai koinei ka haere a Manukorihi ki Taranaki, ka puta ko Ngati Manukorihi ki Waitara. Ka hoki mai ia ki Te Teko ka moe ki tana wahine i a Kereiwhenua, ka puta ko Te Kahupaake. He hapu tenei i heke mai i nga kawaerangatira o Ngati Manukorihi. Ka moe i a Iramoko i a Te Paetata, he kawae mareikura no te hapu o Ngati Umutahi. Anei tona whakapapa e whai ake nei;

Mataatua

Toroa

Ruaihona

Tahingaotera

Awanuiārangi

Awaheinui

Waitahaarikikore = Hineteariki

Haahuru

Tuwharetoa

Poutomuri

Te Rangituna

Te Rangitaumanu

Te Kirianinga

Umutahi = Rangipare

Rakaumaoa

Pokipoki

Te Paetata

Ka moe a Te Paetata ia Iramoko ka puta ki waho ko Te Haupuangiangi, Kaikino, Te Araomakau, Ipu, Te Moa, Ngapopoa, Te Manukaimiro ratau ko Titi. Koinei nga tamariki o Iramoko raua ko Te Paetata. Na nga tamariki o Iramoko ka puta ko nga uri o Te Tawera. Ko nga hapu o Te Tawera anei e whai ake nei: Ngāti Iramoko, Ngāti Umutahi, Ngai Tamawera, Ngāti Kaikino, Ngāti Peehi, Ngāti Koro, Ngāti Tuwharetoa, Ngāti Tamarangi, Ngāti Te Tuhi-Mareikura, Ngāti Kuiarangi, me nga iwi o te marae o Tuariki me Ngāti Te Kirianinga.

Anei te pepeha o te marae o Iramoko:

Ko Wharikitetoki te papawhenua

Ko Putauaki te maunga

Ko Tarawera te awa

Ko Te Waikamihī te puna

Ko Iramoko te marae.

Ko Te Paetata te tipuna whare

Ko Iramoko te wharekai

Otere i Te Umuhika te urupa

Te Ramaapakura te rangatira

Te Parihorokaka me Te Pou -o- terangi te taiaha me te patu

Ko Ngāti Awa te iwi
Ko Te Tawera te hapu
Ko Mataatua te waka
Ko te kawa o tenei marae ko te kawa o paeke, ko te kawa tenei o Ngati Awa

Ko nga whakairo kei runga ake i te whare tipuna o Iramoko, na Te Whare Wananga i whakairo, i mahi, i whawhao hei koha aroha mo te hapu nei a Te Tawera.

Ko te tekoteko kei runga ake i te tahuhu o te whare nei, ko ia tonu a Te Paetata, te hoa wahine o Iramoko. Ko te kaupapa o tenei whakairo, e whakaatu mai ana tetahi ngarara e nanapi ana ki tona tinana. Ko tenei ngarara, ko tana tane tonu ko Iramoko. Ko te rau kumara kei waenganui i ona waewae, e whakaatu mai ana, tona tohungatanga, ara, he tohunga ia mo te mahi kumara. He wahine mohio ki nga kai o te whenua, ara, te whakato kakano kumara ki roto i nga mara kai. He wahine mohio a Te Paetata ki te manaaki manuhiri, ahakoa ko wai, ahakoa no whea te manuhiri ka whakaeke mai ki tona kainga. Ko te whakairo hoki kei waenganui i ona waewae ko tana tamaiti mataamua, ara, ko Te Haupurangi tona ingoa. Mai i a ia ka heke mai ko nga kawae ariki o Te Tawera hapu whanui.

Ko te whetu kei roto i nga whakairo nei, ara, te Koruru o te whareniui, he whetu kaitiaki nona. He whetu e whakaatu mai ana i te wa, kia haere a Te Paetata ki te whakato kumara. Ko whanui te ingoa o tenei whetu.

I te wa o Whiringa-a-rangi, ka puta mai a Whanui i te tihi o te rangi e tu ake nei. Ka kitea te whetu o Whanui e Te Paetata, katahi ia ka haere ki te whakato i nga kakano kumara ki roto i tona mara kai. Ko Te Marangaranga te ingoa o tona mara kai. Ko te ingoa Pakeha o tenei mara kai, ko Ross Road.

Ko nga maihi o tenei whare, e whakaatu mai ana nga whakapapa o tona mama me tona papa hoki. Ko nga whakairo kei te taraiti e whai ake nei, he tuna ma, ko Korako tona ingoa. Ko ia te taniwha o Te Waikamihī. Ko nga tipuna o Ngati Awa kei tenei taha, ara,

ko Tunono, ko Umutahi, ko Rakaumaoa ratau ko Pokipoki. Ko nga whakairo kei te taranui e pa ana ki tona mama me ona tipuna. Ka timata mai ia Tamarakeiora, ko Iratumoana, ko Turehe me Titi.

Ka moe a Pokipoki i a Titi ka puta ki waho ko Te Kainga, ko Kaikino, ko Te Paetata, ko Te Moa, ko Pohatu, ko Pakeke ratau ko Ipu. Ko nga whakairo kei runga i nga raparapa e whai ake nei, ara, ko nga taniwha e wha o te awa o Tarawera; ko Tuara, ko Te Rangihiriia, ko Tupai me Tūtarakauika

Ko nga whakairo kei te pouaroaro o te whare nei, e hangai ana ki nga tamariki o Iramoko raua ko Te Paetata.

Ko nga amo e rua, ko nga whakairo kua whakairotia e pa ana ki nga wahine tokorua he mana nui o raua. Kei te amo taraiti ko Rangipare no Ngati Tarawhai. Tokotoru ana tamariki ko: Te Auwhatu, ko Kuiarangi ratau ko Rakaumaoa. He wahine mohio ia ki nga rakau a Tu, he toa ia mo te arataki i nga ope taua ki roto i nga pakanga. Ko te paua kei roto i te arero e pa ana ki Te Whanau-a-Rua. E whakaatu mai ana te tohungatanga o tenei hapu a Te Tawera he hapu mohio ki te whaikorero, ki te mahi whakapapa hoki.

Kei runga ake i a Rangipare ko Hahuru, he wahine rangatira ano tenei no te iwi o Ngati Awa. Ka moe ia ki tana tane i a Mawaketaupo i ahu mai ia i Tauponui-a-Tia. He uri whakahaheke no nga kawae tohunga o Ngatoroirangi i haere mai i runga i te waka o Te Arawa. Kei te taha taranui ko tona tamaiti a Tuwharetoa. Ko Hahuru tona mama, i heke mai ia i te waka o Mataatua.

Toroa
Ruaihona
Tahingaotera
Awanuiarangi
Awaheinui
Waitahaarikikore
Hahuru
Tuwharetoa
Te Rahikoia
Irapeke
Te Hauwhawharu
Te Kurarangi
Tamarakeiora
Iratumoana
Iramoko

Ka noho a Iramoko i raro i te manawhenua o Ngati Awa. i hangaia mai tenei marae ki tenei rohe o Tarawera kia whakaatu mai te rohe whenua o te waka o Mataatua. Ko te Te Kohatu mauri o Te Paetata te mauri o tenei whare. He kohatu tenei i ahu mai i te awa o Te Waikamihī.

E wha nga kohatu i whakatakotoria i raro i te wharekai o Iramoko hei mauri whakakotahi i nga awa katoa o Ngati Awa. Tetahi kotahi i ahu mai i te awa o Whakatane, tetahi mai i awa o Rangitaiki, tetahi mai te awa o Tarawera, tetahi mai te maunga o Tongariro (he pounamu), tetahi i ahu mai i te maunga o Mokaingārara me te awa o Te Waikamihī.

Ko nga poumana o Iramoko te mauri o tenei wharekai. E toru nga iwi e noho kotahi ana i te taha o te awa o Tarawera i tenei ra. Ko Ngati Awa (Iramoko Marae), Oniao Marae (Ngāti Tuwharetoa), Umutahi Marae (Ngāti Awa me Ngāti Tuwharetoa), me Rangitihī Marae (Ngāti Rangitihī, Te Arawa). Koinei nga marae e wha o Matata, ara, Iramoko, Oniao, Umutahi me Rangitihī.

Na Te Kooti Rikirangi te korero, e whakaaritia ai e ia ki nga iwi o Matata, anei tona kupu whakaari e whai ake nei:

Kei te kite atu ahau te whetu o Tawera, e tiramarama mai ana i te ra whiti. Mai i nga Kuri a Whareki ki Tihirau i roto i te rohe o Mataatua ka whanau mai taku tamaiti. Mana e whakakotahi nga iwi mana e whakatau te rangimarie i Te Awa o te Atua. Ka riro te whenua o Matata i raro i te ringa raupatu o Te Kawanatanga ka ngaro te whenua, ka ngaro nga tikanga, ka Tukituki te iwi, ka whawhai tetahi ki tetahi. A tona wa, ka whanau mai taku tamaiti, mana e kereme he kohatu tapu, kei roto i tenei kohatu te mana hei whakaora i te whenua, hei whakatau i te wairua, hei whakakotahi i nga iwi katoa o te awa o Tarawera.

I whakaturia tenei marae o Iramoko i nga ra inanahi noa iho nei. Mo te aha? Mo te whakatau i te kupu whakaari a Te Kooti Rikirangi, i whakahuatia e ia i Oniao i te tau 1869. He tohu mana whenua tenei e hangai ana ki te iwi o Ngati Awa, hei kainga ma Te Tawera ki te rohe o Matata. Ka tu tenei marae hei whakauruhau mo Ngati Awa whanui, kia kore ai tetahi tangata te ki ehara no Ngati Awa tenei whenua o Matata. Ko Iramoko te marae hei whakakotahi i a Ngati Awa ki tenei whenua ki te awa nei o Tarawera. Na te whakatuhanga o tenei marae e kore e taea tetahi atu iwi, tangata ranei, ki te whiu kohatu kia Ngati Awa. Ka tu hoki a Iramoko hei tohu aroha kia whakahoki mai te mana kia Ngati Awa ki Te Awa o te Atua, kia mahi tahi a Ngati Awa me nga iwi katoa o tenei rohe. E ki ana te korero he totara waahi rua, he kai nga te ahi.

Ma te wa e whakamatauria

Pouroto Ngaropo

Chairman

Iramoko Marae, Wharikitetoki

Te Tāwera Hapu, Ngāti Awa ki Tarawera